KS. JAN DZIEDZIC

KOŚCIÓŁ WOBEC STAROŚCI

PERSPEKTYWA PASTORALNOTEOLÓGICZNA¹

W ostatnich czasach obserwujemy wyraźne starzenie się ludności świata². Wynika to z połączenia wzrostu przeciętnej długości życia ze spadkiem płodności³. W wielu regionach świata ludzie żyją znacznie dłużej niż kiedyś⁴. Jest to spowodowane, zwłaszcza w krajach wysoko rozwiniętych, wysokim standardem życia wyznaczonym przez ciągły

¹ Artykuł ukazał się w czasopiśmie „Polonia Sacra” 19 (2015) nr 1 (38), s. 95–113, <http://dx.doi.org/10.15633/ps.731>.

² Por. J. Dziedzic, *Das Altar – ein Problem oder eine Chance? Versuch einer multiperspektivischen pastoralen Reflexion*, „Analecta Cracoviensia” 43 (2011), s. 26–28.

³ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*. Przemówienie do uczestników konferencji zorganizowanej przez Papieską Radę ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, 31 października 1998, 4.

⁴ Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, 1 października 1999, 1.

postęp w medycynie i polepszenie warunków higieniczno-sanitarnych oraz poprawę warunków pracy i ogólny wzrost dobrobytu⁵. Ta sytuacja sprawia, że „trzeba stworzyć nową koncepcję społeczeństwa i przemyśleć na nowo jego strukturę ekonomiczną, a także wizję cyklu życiowego i wzajemnych relacji między pokoleniami”⁶.

Biorąc pod uwagę powyższy kontekst, niniejszy artykuł w oparciu o nauczanie Kościoła próbuje pokazać, jakie możliwości rozwoju zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym posiada człowiek w podeszłym wieku, oraz jak rozwiązać problemy, na które wraz z upływem lat natrafia senior, zmierzający się nierzadko z własną słabością i chorobą, charakterystycznymi dla ludzkiego przemijania. Podjęte zagadnienie zostanie omówione w sześciu punktach: 1) pokusa wykluczenia ludzi starych, 2) osobowa godność w starości, 3) wsparcie dla seniorów, 4) „trzeci wiek” w służbie społeczeństwu, 5) wychowanie do dojrzałego przeżywania starości, 6) przygotowanie do śmierci.

⁵ Por. Jan Paweł II, *Środki przekazu społecznego a problem ludzi starych*. Orędzie na XVI Światowy Dzień Środków Masowego Przekazu, 10 maja 1982, 1.

⁶ Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, 4.

1. Pokusa wykluczenia ludzi starych

W przeszłości ludzie starsi odgrywali ważną rolę w rodzinie. Mieli oni udział w życiu swoich dzieci, wnuków i prawnuków. Byli także świadkami osobistej i wspólnotowej historii, która żyła w ich pamięci⁷. Szybki rozwój ekonomiczny i społeczny w dzisiejszych czasach spowodował poważne zmiany w życiu rodzinnym. Ludzie starsi, zdaniem Benedykta XVI, znaleźli się w czymś na kształt „strefy parkingowej”. Niektórzy z nich zaczęli postrzegać siebie jako ciężar dla rodziny i podjęli decyzję o samotnym życiu we własnym mieszkaniu lub w domu spokojnej starości⁸.

Coraz częściej zauważa się, że w świecie zdominowanym przez juvenizm wykluczeni są ci, którzy nie spełniają określonych kryteriów, takich jak młodość czy odpowiednia skuteczność działania⁹. Bardzo

⁷ Por. Benedykt XVI, *Dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny*. Przemówienie do uczestników XVIII Zgromadzenia Plenarnego Papieskiej Rady ds. Rodziny, 5 kwietnia 2008, s. 1, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/dziadkowie_05042008.html.

⁸ Por. Benedykt XVI, *Dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny*, s. 1.

⁹ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, Watykan 1 października 1998, 3.

dotkliwym przejawem zepchnięcia na margines jest również zanik ludzkich relacji. Powoduje to poczucie osamotnienia i izolacji a w konsekwencji prowadzi do utraty poczucia przynależności do wspólnoty¹⁰.

Ponadto dostrzega się coraz bardziej narastanie „kultury śmierci”, która jest zagrożeniem przede wszystkim dla trzeciego wieku. W krajach, gdzie zalegalizowano eutanazję, np. w Holandii i Belgii, proponuje się nawet przyśpieszenie końca życia, aby w taki sposób rozwiązać trudne i nieraz skomplikowane sytuacje¹¹.

We współczesnej cywilizacji istnieje nadal, jak zauważa papież Franciszek, niebezpieczeństwo wykluczenia najsłabszych, tzw. *kultura odrzucenia*. „Nie ma miejsca ani dla starca, ani dla niechcianego dziecka. Nie ma czasu, aby zatrzymać się z ubogim na skraju drogi. Czasami wydaje się, że dla niektórych relacje międzyludzkie są regulowane przez dwa nowoczesne «dogmaty»: skuteczność i pragmatyzm»¹².

Do *kultury odrzucenia* należy również zaliczyć chęć nadmiernego zysku i konsumpcjonizm.

¹⁰ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, 3.

¹¹ Por. J. Dziedzic, *Spór o eutanazję*, Kraków 2005, s. 41–44.

¹² Franciszek, *Papież do duchownych: nie kierujcie się jedynie skutecznością*, Rio de Janeiro, 27 lipca 2013, www.deon.pl/religia/serwis-papieski/dokumenty/homilie-papiez-franciszek (28.03.2014).

Jeśli psuje się komputer, to mamy do czynienia z tragedią, ale ubóstwo, potrzeby, dramaty wielu osób staje się ostatecznie normalnością. Nie jest wielką wiadomością na pierwszych stronach, że niektórzy bezdomni umierają na ulicy z zimna, że tak wiele dzieci nie ma wykształcenia ani opieki zdrowotnej i znosi głód. Natomiast spadek na giełdach niektórych miast o 10 punktów stanowi tragedię. W ten sposób osoby zostają „odrzucane”, tak jakby były odpadami¹³.

Współczesny świat ma także skłonność do postrzegania starości wyłącznie w kategoriach problemu. Tymczasem z punktu widzenia religijnego jest ona nagrodą za przestrzeganie prawa Bożego (Prz 10, 27). Doczekanie szczęśliwej starości, kiedy człowiek umiera „syty życia” (Rdz 25, 8), jest niczym innym jak tylko dowodem szczególnej łaskowości Bożej¹⁴.

Szacunek dla starości jest prawdziwym wyzwaniem dla społeczeństwa. Okazuje się ono bowiem sprawiedliwe w takiej mierze, w jakiej zapewnia potrzebną opiekę wszystkim swoim członkom. Miarą weryfikacji danego społeczeństwa jest więc ochrona, jaką otacza ono najsłabsze jednostki¹⁵.

¹³ Franciszek, Przemówienie na audiencji ogólnej (6 czerwca 2013).

¹⁴ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, 3.

¹⁵ Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, 4.

2. Osobowa godność w starości

W orędziu skierowanym do uczestników światowego sympozjum na temat starzenia się ludzkości czytamy: „Życie jest darem, jakiego Bóg udziela ludziom, których z miłości stworzył na swój obraz i podobieństwo. Takie pojmowanie wzniosłej godności ludzkiej osoby prowadzi do uznania waloru każdego etapu życia. Jest to kwestia logiki i sprawiedliwości”¹⁶.

Na ludzi starszych trzeba patrzeć przede wszystkim w świetle ich ludzkiej godności¹⁷, która nie zanika w miarę upływu lat i pogarszania się stanu psychicznego i fizycznego¹⁸. Rozmyślać o starości oznacza więc skupić uwagę na człowieku, który od poczęcia aż do śmierci jest darem Boga, Jego obrazem i podobieństwem. Należy także zabiegać o to, aby każda chwila ludzkiej egzystencji została przeżyta w pełni i z godnością¹⁹.

¹⁶ Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych*, 1.

¹⁷ Por. A. Szostek MIC, *Godność człowieka i szacunek dla życia w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Starzenie się z godnością*, red. S. Steuden, M. Stanowska, K. Janowski, Lublin 2011, s. 23–32.

¹⁸ Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*. List papieski do uczestników II Światowego Zgromadzenia poświęconego problemom starzenia się ludności, 3 kwietnia 2002.

¹⁹ Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*.

Miłość bliźniego, szczególnie widoczna na przykładzie dobrego Samarytaniana, pozwala uznać godność każdej osoby, również wtedy, gdy na skutek choroby jej życie stało się uciążliwe. „Cierpienie, starość, stan nieświadomości oraz bliskiej śmierci nie pomniejszają niezbywalnej godności osoby, stworzonej na obraz Boży”²⁰.

Ponadto chrześcijanin zawsze głosi transcendentną wartość osoby, której godność, nawet w cierpieniu, chorobie i starości, pozostaje nienaruszona. Jest on świadomy, że „chwałą Bożą jest człowiek żyjący”, dlatego umie czcić Boga w ludzkim ciele zarówno wtedy, gdy jest ono pełne siły, żywotności i piękna, jak i wtedy, gdy okazuje się słabe i nieodporne²¹. W *Humanae vitae* czytamy: „Słowo Boże wielokrotnie wzywa do otoczenia życia opieką i szacunkiem, zwłaszcza życia naznaczonego przez chorobę i starość”²².

Obowiązek szacunku dla osób starszych wypływa z czwartego przykazania Dekalogu: „Czcij ojca i matkę”. Jego konsekwentne przestrzeganie nie tylko jest źródłem miłości dzieci do rodziców, ale też podkreśla silną więź między pokoleniami. Tam, gdzie

²⁰ Jan Paweł II, *Towarzyszyć choremu aż do końca*. Przemówienie do uczestników konferencji Papieskiej Rady ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, 12 listopada 2004, 3.

²¹ Por. Jan Paweł II, *Nadzieja nadaje nowy sens*. Orędzie na VI Światowy Dzień Chorego, 11 lutego 1998, 9.

²² Por. Paweł VI, enc. *Humanae vitae*, 25 lipca 1968, 44.

przykazanie to jest akceptowane i wiernie zachowywane, ludzie starzy nie muszą się obawiać, że zostaną uznani za bezużyteczny i kłopotliwy ciężar²³.

Jan Paweł II podkreśla, że cechą cywilizacji prawdziwie ludzkiej jest szacunek i miłość do ludzi starych, dzięki którym mogą oni czuć się – mimo słabnących sił – żywą częścią społeczeństwa. Już Ciceron pisał, że „brzemień lat jest lżejsze dla tego, kto czuje się szanowany i kochany przez młodych”²⁴. Doświadczenie uczy, że brak tego pozytywnego nastawienia sprzyja marginalizacji ludzi starszych i skazuje ich na samotność porównywalną do prawdziwej śmierci społecznej²⁵.

Nawet najtrudniejsza sytuacja egzystencjalna nie upoważnia człowieka w podeszłym wieku do rezygnacji z życia. W *Evangelium vitae* czytamy: „Sprawiedliwy nie prosi o uwolnienie od starości i od jej ciężaru, przeciwnie, modli się słowami: «Ty bowiem, mój Boże, jesteś moją nadzieją, Panie, ufności moja od moich lat młodych! [...] Lecz i w starości, w wieku sędziwym nie opuszczaj mnie, Boże, gdy moc Twego ramienia głosić będę, całemu przyszłemu

²³ Por. Jan Paweł II, List *Do moich braci i siostr – ludzi w podeszłym wieku*, 11.

²⁴ Por. Jan Paweł II, List *Do moich braci i siostr – ludzi w podeszłym wieku*, 12.

²⁵ Por. Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*, s. 1.

pokoleniu – Twą potęgę» (Ps 71 [70], 5. 18)²⁶. Tylko Bóg może decydować o życiu człowieka w sposób absolutny. Człowiek nie jest panem absolutnym samego siebie i nie rozporządza dowolnie swoim życiem. Musi on zarówno w życiu, jak i w śmierci zawierzyć się całkowicie „woli Najwyższego” i zamysłowi Jego miłości²⁷. Nawet wtedy, gdy człowiek nie ma już szans na odzyskanie zdrowia, nie może pogрузić się w rozpacz i szukać śmierci, ale winien być pełen niezłomnej ufności w ożywiającą moc Boga²⁸. Afirmacja godności człowieka starszego winna również znajdować wyraz w działaniach politycznych zmierzających do sprawiedliwego podziału zasobów, tak aby mogli z nich korzystać wszyscy obywatele, w tym także ludzie starsi²⁹.

3. Wsparcie dla seniorów

Obowiązek towarzyszenia seniorom spoczywa na wszystkich. Nasze czasy domagają się przywrócenia tym osobom miejsca przysługującego im w ludzkiej

²⁶ Por. Jan Paweł II, enc. *Evangelium vitae* [dalej: EV], 25 marca 1995, 46.

²⁷ Por. EV 46.

²⁸ Por. EV 46.

²⁹ Por. Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*, s. 1.

wspólnocie³⁰. „Jeśli ktoś pragnie żyć z godnością oraz w całej pełni, nie ma innej drogi, jak uznanie drugiego człowieka i szukanie jego dobra”³¹. Każdy człowiek potrzebuje bowiem innych i wzbogaca się dzięki darom i charyzmatom wszystkich³².

Postawy szacunku dla człowieka w podeszłym wieku uczy nas Pismo Święte, gdy stawia przed oczyma Abrahama i Sarę (Rdz 17, 15–22), gdy opisuje scenę spotkania Jezusa z Symeonem i Anną (Łk 2, 23–38), kiedy określa kapłanów mianem „starszych” (Dz 14, 23; 1 Tm 4, 14; 5, 17.19; Tt 1, 5; 1 P 5, 1), gdy ukazuje symbolicznie hołd całego stworzenia w obrazie dwudziestu czterech starców oddających pokłon Bogu (Ap 4, 4) i wreszcie, gdy samego Boga nazywa „Przedwiecznym” (Dn 7, 9–22)³³.

Najbardziej naturalnym środowiskiem przeżywania starości jest rodzina³⁴. To tu wśród krewnych, znajomych i przyjaciół człowiek w podeszłym wieku

³⁰ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, zakończenie.

³¹ Franciszek, *adhort. Evangelii gaudium* [dalej: EG], 24 listopada 2013, 9.

³² Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, 10.

³³ Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, 1.

³⁴ Por. N. Pikuła, *Etos i starość w kontekście społecznym. Gerontologia dla pracowników socjalnych*, Kraków 2011, s. 100–109.

czuje się u siebie³⁵. Wrażliwość rodzin jest istotna zwłaszcza w ostatnim etapie życia osób starszych. Towarzyszenie w tym czasie bliskim najlepiej weryfikuje istniejące więzi z najbliższymi. O właściwe relacje z najbliższymi upomina się Pismo Święte, kiedy wzywa: „Synu, wspomagaj swego ojca w starości, nie zasnucaj go w jego życiu. A jeśliby nawet rozum stracił, miej wyrozumiałość, nie pogardzaj nim, choć jesteś w pełni sił. Miłosierdzie względem ojca nie pójdzie w zapomnienie [...]. W dzień utrapienia wspomni się o tobie” (Syr 3, 12–15)³⁶.

Nie zawsze jednak senior może przebywać wraz z rodziną. Zdarzają sytuacje, kiedy zaleca się umieszczenie go w domu starców, aby mógł on nie tylko przebywać w towarzystwie innych osób, ale także korzystać ze specjalistycznej opieki³⁷.

Jest to szczególnie ważne w sytuacjach choroby i cierpienia. Wtedy może być potrzebna profesjonalna pomoc medyczna. Człowiek starszy ma prawo być leczony przy użyciu środków udostępnionych przez naukę i technikę. Nie może też czuć się bezużytecznym ciężarem, ale winien być traktowany jak

³⁵ Por. Jan Paweł II, List *Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, 13.

³⁶ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, 7.

³⁷ Por. Jan Paweł II, List *Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, 13.

wartościowy podmiot zasługujący na pełne miłości wsparcie³⁸.

Należy tworzyć takie systemy opieki, które na pierwszym miejscu stawiają godność człowieka i pomagają mu zachować poczucie własnej wartości, „aby nie doszło do sytuacji, w której poczuje się on bezużytecznym ciężarem i będzie pragnął lub wręcz domagał się śmierci”³⁹. Dokonujący obecnie szybki rozwój medycyny paliatywnej wychodzi naprzeciw osobom chorym i starym. Współczesna medycyna może dziś uśmierzyć prawie każdy ból. Istotnymi elementami poprawy jakości życia seniora są: humanizacja instytucji opieki socjalnej i ochrony zdrowia, współpraca wolontariuszy, zaangażowanie rodzin⁴⁰.

Duszpasterstwo ludzi trzeciego i czwartego wieku winno ułatwić ludziom starszym uczestnictwo w celebracji Eucharystii, korzystanie z sakramentu pojednania, udział w pielgrzymkach, rekolekcjach i dniach skupienia. Osobom w podeszłym wieku należy także towarzyszyć duchowo. Należy im zapewnić możliwość przyjęcia sakramentu namaszczenia chorych i wiatyku⁴¹.

³⁸ Por. Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*, dz. cyt., s. 1.

³⁹ Por. EV 94.

⁴⁰ Por. Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*, dz. cyt., s. 1.

⁴¹ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, 5.

Ludzie starsi stanowią duży procent odbiorców mediów, szczególnie jako słuchacze radia, telewizji i czytelnicy, dlatego istotna jest troska o to, aby programy i publikacje były dostosowane do potrzeb tych osób, tak aby oferowały im nie tylko materiał służący odpoczynkowi i rekreacji, lecz także pomoc w stałej formacji, która jest pożądana w każdym wieku⁴².

4. „Trzeci wiek” w służbie społeczeństwu

Człowiek w podeszłym wieku może, poprzez swoją twórczość i kreatywność, wnieść cenny wkład w życie swoje i innych⁴³. Niewskazane jest, by traktować go jako tego, kto potrzebuje wyłącznie pomocy i opieki⁴⁴. Trzeba dostrzec horyzont dwukierunkowej wymiany dóbr między pokoleniem młodych i starszych⁴⁵. Nie należy też lekceważyć doświadczenia zdobytego z wiekiem przez seniorów. Nawet jeśli zdarza się, że

⁴² Por. Jan Paweł II, *Środki społecznego przekazu a problemy ludzi starszych*, 5.

⁴³ Por. S. Grotowska, *Seniorzy w przestrzeni publicznej. Kapitał społeczny uczestników wspólnot, ruchów i stowarzyszeń katolickich*, Kraków 2011, s. 196–199.

⁴⁴ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, 4.

⁴⁵ Por. D. Chechelski, *Kościół katolicki wobec problematyki starości*, [w:] *Aktywizacja, rozwój, integracja – ku niezależnej starości*, red. Z. Szarota, Kraków 2011, s. 19.

nie nadążą oni za zmieniającymi się szybko czasami, to jednak cenne mogą okazać się ich rady i wskazania. Niezwykle przydatne jest przekazanie przez nich tradycji i zwyczajów rodzinnych czy przekonań religijnych⁴⁶.

W oparciu o zdobytą wiedzę i dojrzałość ludzie trzeciego wieku pomagają nam mądrzej patrzeć na ziemskie wydarzenia.

Są strażnikami pamięci zbiorowej, a więc mają szczególny tytuł, aby być wyrazicielami wspólnych ideałów i wartości, które są podstawą i regułą życia społecznego. Wykluczyć ich ze społeczeństwa znaczy w imię nowoczesności pozbawionej pamięci odrzucić przeszłość, w której zakorzeniona jest teraźniejszość. Ludzie starsi dzięki swej dojrzałości i doświadczeniu mogą udzielać młodym rad i cennych pouczeń⁴⁷.

Osiągnięta przez nich dojrzałość sprawia, że „w osobie starca, z uwagi na jego mądrość i doświadczenie, dostrzega się niezastąpione bogactwo dla rodziny i społeczeństwa”⁴⁸. Nic więc dziwnego, że Syracydes zaleca: „Stań na zgromadzeniu starszych: a jeśli kto jest mądry,

⁴⁶ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, 5.

⁴⁷ Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, 10.

⁴⁸ Por. EV 46.

przyłącz się do niego!” (Syr 6, 34); albo w innym miejscu: „Nie odsuwaj od siebie opowiadania starców, albowiem i oni nauczyli się go od swoich ojców; od nich i ty nauczysz się rozumu, by w czasie potrzeby dać odpowiedź” (Syr 8, 9)⁴⁹.

Na ogół ludzie starsi posiadają wiele cech pozytywnych. To „żywe biblioteki” mądrości, strażnicy bezcennego dziedzictwa ludzkiego, w tym duchowego⁵⁰. Służą oni dojrzałymi radami, łagodzą namietności i pomnażają mądrość⁵¹. Człowiek starszy może stać się nauczycielem życia: „Wieńcem starców jest wielkie doświadczenie, a chlubą ich bojaźń Pańska” (Syr 25, 6). Poza tym człowiek starszy ma do wypełnienia inne ważne zadanie: przekazać słowo Boże nowym pokoleniom (por. Ps 44, 2).

Z mądrości i doświadczenia życiowego dziadków mogą skorzystać najbliżsi. Dotyczy to choćby młodych małżonków. Kiedy przeżywają oni trudności życiowe, to w osobach starszych znajdują ludzi godnych zaufania, przed którymi mogą się otworzyć i zasięgnąć rady. Także wnuczkowie przeżywający z różnych powodów nieobecność rodziców mogą

⁴⁹ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, 4.

⁵⁰ Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, 12.

⁵¹ Św. Hieronim, *Auget sapientiam, dat maturiora consilia*, *Commentaria in amos*, 2, prol., za: Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, 6.

cieszyć się tak ważną dla nich pomocą dziadków⁵². „Niech dziadkowie, prosi Benedykt XVI, znów będą aktywnie obecni w rodzinach, w Kościele i w społeczeństwie. Gdy chodzi o rodziny, niech dziadkowie nadal pełnią w nich rolę świadków jedności, wartości opartych na wierności jedynej miłości, która rodzi wiarę i radość życia”⁵³.

Poza wspieraniem rodziny osoby starsze mogą stanowić element „wprowadzający równowagę w życie społeczne tak, aby postęp dokonywał się nie poprzez burzliwe eksperymenty, lecz w sposób roztropny i stopniowy”⁵⁴. Seniorzy mogą pomóc także w procesie humanizacji naszego społeczeństwa i kultury. „Dokonać się to może poprzez posiadane przez nich charyzmaty. Są to bezinteresowność, zmysł historyczny, doświadczenie, bardziej całościowa wizja życia”⁵⁵.

Na obecności osób w podeszłym wieku wiele może skorzystać wspólnota chrześcijańska. Chodzi tu zwłaszcza o sferę ewangelizacji. Wiadomo, że

⁵² Por. Jan Paweł II, *Środki społecznego przekazu a problemy ludzi starszych*, 3.

⁵³ Benedykt XVI, *Dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny*.

⁵⁴ Jan Paweł II, *Środki społecznego przekazu a problemy ludzi starszych*, 3.

⁵⁵ Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, 1.

wielu wnuków poznaje podstawy wiary dzięki dziadkom⁵⁶. Mogą oni dawać świadectwo w różnych sferach aktywności, np. w działalności charytatywnej, apostołstwie, liturgii, kontemplacji i modlitwie. Bardzo ważne jest także ich zaangażowanie na rzecz „kultury życia” czy ewangelizacja poprzez własne doświadczenie choroby i cierpienia⁵⁷.

„Trzeci wiek” jest tym etapem życia, który powinien być wykorzystany do zaangażowania się na rzecz wspierania innych⁵⁸. Mimo dobrego zdrowia osobom tym brakuje niekiedy motywacji do takich prospołecznych działań. Na uwagę zasługują więc te ruchy i organizacje, które pomagają ludziom starszym porzucić postawę nieufności, rezygnacji i starają się uczynić z nich tych, którzy zaangażowani w służbie miłości dzielą się mądrością i są świadkami nadziei⁵⁹.

Trzeba zaznaczyć, że ludzie starsi angażując się na rzecz innych zachowują w sobie żywotność ducha, która nie słabnie wraz z ich osłabieniem fizycznym. Psalmista zapewnia, że „wydadzą oni owoc nawet

⁵⁶ Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, 13.

⁵⁷ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, 5.

⁵⁸ Por. B. Ziębińska, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010, s. 81–87 (Profesjonalny Pracownik Socjalny, 3).

⁵⁹ Por. Jan Paweł II, *Środki społecznego przekazu a problemy ludzi starszych*, 3.

i w starości, pełni soków i zawsze żywotni, aby świadczyć, że Jahwe jest sprawiedliwy” (Ps 92, 15–16)⁶⁰.

Wzrost liczby ludzi starszych w dzisiejszym świecie jest swoistym znakiem czasów. Właściwe odczytanie tego znaku może pomóc współczesnemu człowiekowi w odnalezieniu sensu życia, wykraczającego poza przygodne oceny lansowane przez rynek, państwo i rozpowszechnioną mentalność⁶¹.

5. Wychowanie do dojrzałego przeżywania starości

Istotnym elementem w kształtowaniu dojrzałych postaw wobec starości jest utrwalanie przekonania, że starość nie jest stratą, ale szansą dalszego rozwoju⁶². Korygowanie współczesnego negatywnego wyobrażenia o starości jest istotnym zadaniem kulturowym i wychowawczym, spoczywającym na wszystkich

⁶⁰ Por. Jan Paweł II, *Środki społecznego przekazu a problemy ludzi starszych*, 2.

⁶¹ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, 1.

⁶² Por. K. Uzar, *Wychowanie w perspektywie starości. Personalistyczne podstawy geragogiki*, Lublin 2011, s. 100–101; J. Sztuka, *Formacja do starości*, „Ateneum Kapłańskie” 157 (2011) z. 1, s. 46–51.

pokoleniach. Osobom starszym należy pokazać starość jako kolejny, pozytywny etap życia, który trzeba wykorzystać w sposób twórczy⁶³. Osoby trzeciego wieku winny zatem być przekonane, że są potrzebne społeczeństwu, i dlatego nie powinny się ani izolować, ani rezygnować z nawiązywania relacji wspólnotowych.

Właściwe podejście do starości jest zależne od kształtowania odpowiednich postaw dzieci i młodzieży wobec osób starszych. Młodsze pokolenia należy wychowywać w duchu solidarności z najstarszymi członkami społeczności. Dla młodych ważną lekcją na całe życie jest niesienie pomocy ludziom starszym. To doświadczenie w sposób istotny wpływa na ich formację i pozwala im dojrzewać i pogłębiać wrażliwość na bliźnich⁶⁴.

W kontekście upływającego czasu każdy z osobna powinien przemyśleć perspektywę swojej starości. Takie jest bowiem nasze życie, że dochodzimy stopniowo do biologicznej dojrzałości, a potem następuje proces starzenia się. Jeśli człowiek nie kontroluje siebie, nie pracuje nad sobą, to szybko zaczynają się w nim ujawniać przejawy starzenia się psychicznego,

⁶³ Por. M. Duda, *Wartość ludzkiej starości*, [w:] *Życie i śmierć. Wyzwania działalności charytatywnej*, red. J. Stala, Tarnów 2012, s. 134–135.

⁶⁴ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, 5.

takie jak: zgorzknienie, idealizowanie swojej młodości, narzekanie na młodzież, krytykowanie jej, brak wiary w przyszłe pokolenia⁶⁵.

Wychowanie do starości polega na pomaganiu ludziom w nabywaniu takich sprawności, które ułatwią im funkcjonowanie w wieku nieprodukcyjnym. Zaliczają się do nich: rozwój zainteresowań, hobby, aktywność społeczna i polityczna, rozszerzanie i rozwijanie nawyków kulturalnych⁶⁶.

Istotną formą aktywności seniorów są różne formy edukacji. Może ona być realizowana w różnych instytucjach, zarówno zorganizowanych, takich jak np. szkoły, wyższe uczelnie, kursy, jak i nieformalnych – przez kontakt z prasą, radiem, telewizją czy internetem⁶⁷. Ważną rolę formacyjno-edukacyjną odgrywają także szybko rozwijające się uniwersytety trzeciego wieku. Jest to nowa jakość w obszarze ustawicznego kształcenia się oraz aktywności intelektualnej, psychofizycznej czy turystycznej⁶⁸. Instytucje te nie tylko pomagają osobom na emeryturze

⁶⁵ Por. Franciszek, *Bronić się przed objawami psychicznej starości*. Homilia z 27 sierpnia 2013, www.teologia.pl/franciszek/franciszek_starosc_jak_wino.htm.

⁶⁶ Por. R. Ilnicka, *Wychowanie do starości*, „Edukacja i Dialog” 4 (2006), s. 12.

⁶⁷ Por. A. Gagat-Matuła, M. Myśliwiec, *Wychowanie do starości*, [w:] *Starzenie się z godnością*, red. S. Steuden, M. Stanowska, K. Janowski, dz. cyt., s. 295.

⁶⁸ Por. R. Ilnicka, *Wychowanie do starości*, dz. cyt., s. 13.

zagospodarować czas wolny, ale także często wpływają na ich rozwój duchowy⁶⁹.

W przygotowywaniu się do starości ważna jest praca nad sobą. Ma ona na celu formowanie siebie i zmierza do ukształtowania samego człowieka: „człowieka, jakim jest każdy z nas”⁷⁰. Należy pamiętać, że „starość kształtuje się wraz z nami i styl naszej starości będzie zależał od tego, jak potrafimy odkryć jej sens i wartość, zarówno na płaszczyźnie czysto ludzkiej, jak i w świecie wiary⁷¹.

Chrześcijanin winien umieścić starość w konkretnym planie Boga, który jest Miłością, i przeżywać ją jako etap na drodze, którą Chrystus prowadzi go do domu Ojca (por. J 14, 2)⁷². Eschatologiczna pewność związana z nadzieją życia wiecznego oraz wiara w Opatrzność Bożą pozwalają mu pa-

⁶⁹ Por. J. Dziedzic, *Wsparcie osób starszych. Przeszkody i szanse poszukiwaniu godnej starości*, [w:] *Odnaleźć wykluczonych. Wsparcie terapeutyczno-duszpasterskie pacjentów Szpitala Specjalistycznego im. dr. Józefa Babińskiego w Krakowie*, red. J. Dziedzic, J. Klimek, Kraków 2014, s. 229.

⁷⁰ Jan Paweł II, Homilia w czasie Mszy św. odprawionej dla alumnów, młodzieży zakonnej i służby liturgicznej, Częstochowa, 6 czerwca 1979, 2.

⁷¹ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, 1.

⁷² Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, 1.

trzeć z nadzieją na następne pokolenia. Chrześcijanin jest daleki od przekonania, że po jego odejściu ci, którzy pozostaną, już z niczym nie będą w stanie sobie poradzić, a wraz z jego śmiercią wszystko będzie podążać ku upadkowi.

Podjmując ten temat, papież Franciszek zwraca się do seniorów: „Warto prosić o łaskę, abyśmy nie sądzili, że historia kończy się na nas. Myśmy jej nie rozpoczęli i nie zakończymy jej. Historia bez nas będzie się toczyć dalej. Powinniśmy zatem prosić o pokorę, dzięki której będziemy uważali siebie za ogniwo w wielkim łańcuchu historii”. Powinniśmy prosić o to, byśmy mogli być ogniwem dobrym, mądrym, które swoją mądrością i doświadczeniem ubogaca nowe pokolenia⁷³.

W celu właściwego podejścia do starości papież daje za przykład świętych Joachima i Annę, rodziców Maryi i dziadków Pana Jezusa. Oni wierzyli w przyszłe pokolenia i przekazali im swą mądrość. Pogodzili się w pokorze z faktem, że nie są ani początkiem, ani końcem historii, lecz jedynie ogniwem w długim łańcuchu dziejów⁷⁴.

⁷³ Franciszek, *Bronić się przed objawami psychicznej starości*.

⁷⁴ Franciszek, *Bronić się przed objawami psychicznej starości*.

6. Przygotowanie do śmierci

Granica życia i śmierci stale przybliża się do każdego z nas⁷⁵. Choć można sobie racjonalnie wytłumaczyć aspekt biologiczny śmierci, to jednak trudno ją przyjąć. Śmierć jest bowiem sprzeczna z najgłębszym instynktem ludzkim. Nie można jej też zwyciężyć, bo jest silniejsza od człowieka⁷⁶.

W konstytucji *Gaudium et spes* czytamy: „Tajemnica losu ludzkiego ujawnia się najbardziej w obliczu śmierci. Nie tylko boleści i postępujący rozkład ciała dręczą człowieka, lecz także, i to jeszcze bardziej, lęk przed unicestwieniem na zawsze”⁷⁷. Jan Paweł II zauważa, że perspektywa śmierci skłania człowieka do stawiania radykalnych pytań o sens samego życia: „co czeka nas za mroczną zasłoną śmierci? Czy stanowi ona ostateczny kres życia, czy też istnieje coś także poza nią?”⁷⁸.

W ujęciu chrześcijańskim koniec ziemskiego życia postrzegany jest jako „przejście” przez most przerzu-

⁷⁵ Jan Paweł II, List *Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, 14.

⁷⁶ Por. J. Makselon, *Paradoks śmierci – analiza psychologiczna*, „Communio” 3 (2012), s. 27.

⁷⁷ Sobór Watykański II, konst. *Gaudium et spes*, 18.

⁷⁸ Por. Jan Paweł II, List *Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, 14.

cony między życiem a życiem, między kruchą i nie-trwałą radością doczesną a pełnią radości, jaką Bóg obiecał swoim wiernym sługom w słowach: „Wejdź do radości twego pana” (Mt 25, 21)⁷⁹. Bóg jest Bogiem żyjących, który wzywa każdego człowieka jego indywidualnym imieniem, dlatego nie ginie on w nicości. Życie wieczne nie bierze się z wyizolowanej egzystencji jednostki i z jej własnej mocy, ale z jej odniesienia do Boga⁸⁰.

Człowiek wierzący jest zatem przekonany, że Bóg, który daje życie umarłym (por. Rz 4, 17), przywróci życie także naszym śmiertelnym ciałom (por. Rz 8, 11). Tak jak Chrystus zmartwychwstał i żyje na zawsze, tak również sprawiedliwi po śmierci będą żyć na zawsze z Chrystusem Zmartwychwstałym⁸¹. To zapewnienie wyrażają słowa samego Jezusa: „Ja jestem zmartwychwstaniem i życiem. Kto we Mnie wierzy, choćby i umarł, żyć będzie. Każdy, kto żyje i wierzy we Mnie, nie umrze na wieki”(J 11, 25–26).

Chociaż życie ludzkie jest poddane rygorom czasu, to Chrystus poprzez swoje zmartwychwstanie zwyciężył śmierć i otwiera przed człowiekiem perspektywę

⁷⁹ Por. Jan Paweł II, *List Do moich Braci i Sióstr – ludzi w podszłym wieku*, 16.

⁸⁰ Por. J. Ratzinger, *Śmierć i życie wieczne*, przeł. M. Węclawski, Warszawa 1986, s. 147.

⁸¹ Por. *Katechizm Kościoła katolickiego*, 989.

nieśmiertelności⁸². On sam „stał się człowiekiem pośród ludzi, aby zjednoczyć początek z końcem, to znaczy człowieka z Bogiem”⁸³. To zapewnienie winno być dla ludzi starszych źródłem nadziei. Świadomość, iż życie się na ziemi nie kończy, ale tylko zaczyna, „rozjaśnia tajemnicę śmierci i opromienia swym światłem starość, która nie jest już postrzegana i przeżywana jako biernie oczekiwanie na moment unicestwienia, ale jako zapowiedź rychłego osiągnięcia pełnej dojrzałości”⁸⁴.

Dzięki wierze w zwycięstwo Chrystusa nad śmiercią człowiek, doświadczając swojego przemijania, oczekuje z nadzieją chwili, gdy Bóg „przekształci nasze ciało poniżone na podobne do swego chwalebного ciała, tą potęgą, jaką może On także wszystko, co jest, sobie podporządkować (Flp 3, 21)”⁸⁵.

Człowiek starszy winien żyć w radości wynikającej z tego, że czas się dopełnia i bliska jest nagroda, jaką Chrystus przygotował swemu wiernemu słudze. Wyrażają to słowa św. Pawła: „W dobrych zawodach wystąpiłem, bieg ukończyłem, wiarę ustrzegłem. Na ostatek odłożono dla mnie wieniec sprawiedliwości, który mi w owym dniu odda Pan, sprawiedliwy

⁸² Por. C. Zuccaro, *Teologia śmierci*, przeł. K. Stopa, Kraków 2004, s. 141–144.

⁸³ Św. Ireneusz, *Adversus haereses*, IV, 20, 4.

⁸⁴ Por. Jan Paweł II, List *Do moich Braci i Siostr – ludzi w podeszłym wieku*, 16.

⁸⁵ Por. Jan Paweł II, *Nadzieja nadaje nowy sens*, 9.

Sędzia, a nie tylko mnie, ale i wszystkim, którzy umiłowali pojawienie się Jego” (2 Tm 4, 7–8)⁸⁶.

Nadzieja życia wiecznego sprawia, że Jezus czyni swoich wiernych zawsze nowymi. „Chociażby byli w podeszłym wieku, «odzyskują siły, otrzymują skrzydła jak orły; biegną bez zmęczenia, bez znużenia idą» (Iz 40, 31). Chrystus jako «odwieczna Dobra Nowina» (Ap 14, 6) jest zawsze dla osób starszych źródłem nowości”⁸⁷.

Perspektywa eschatologiczna powinna w sposób istotny wpływać na przeżywaną starość, ponieważ tylko w świetle wiary i wzmocnieni nadzieją (por. Rz 5, 5) potrafimy ją przeżyć jako dar i zadanie na sposób prawdziwie chrześcijański. Trzeba więc umieścić starość w konkretnym planie Boga, który jest Miłością, i przeżywać ją jako etap na drodze, którą Chrystus prowadzi nas do wieczności (por. J 14, 2)⁸⁸.

Zakończenie

Niebezpieczeństwo podziału między pokoleniami sprawia, że należy dziś zabiegać o nowy sposób my-

⁸⁶ Por. Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*, 9.

⁸⁷ Por. EG 11.

⁸⁸ Por. Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, 1.

ślenia o starości⁸⁹. Korygowanie negatywnych postaw wobec ludzi w podeszłym wieku jest zadaniem kulturowym i wychowawczym, które spoczywa na wszystkich pokoleniach. Odpowiedzialność za seniorów opiera się na wskazaniu im sensu starości. Ważne jest również to, aby potrafili oni docenić ukryte w niej walory i odrzucili pokusę buntu, izolowania się od ludzi, rezygnacji czy poczucia nieprzydatności i beznadziei⁹⁰.

Prezentowany artykuł był próbą spojrzenia na współczesny problem starzenia się społeczeństwa, które stoi wobec nowych wyzwań w związku z narastającą liczbą seniorów. Nie można zgodzić się na wykluczenie tej grupy społecznej, lecz należy odnaleźć sposób na jej konkretne zaangażowanie w życiu wspólnotowym. Istotnym zadaniem jest także zorganizowanie pomocy dla seniorów, aby w ten sposób respektować ich godność osoby ludzkiej, przysługującą każdemu człowiekowi. Nie bez znaczenia jest również dostrzeżenie wymiaru transcendentnego, gdyż dla wierzącego seniora spojrzenie na śmierć związane jest z Jezusowym zapewnieniem o życiu wiecznym.

⁸⁹ Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, 3.

⁹⁰ Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, 1.

Summary

The Church and the elderly. A theological-pastoral view

The danger of a generation gap growing bigger makes us pay more careful attention to the old age. Correction of the negative attitudes is both a cultural and pedagogical challenge for all generations. A responsibility for the senior is mainly based on showing them the value of their old age. It is also vital to enable the old to appreciate the hidden advantages and help them resist the temptation of isolating from the other people and also to help them get rid of the sense of being useless and helpless.

The presented article was an attempt to review the contemporary problem of the growing number of elderly people in our society. The problem breeds new challenges. We shall not let the group be excluded from the society but we need to find the way to really engage them in the community life. A significant task is also organising help and respect the dignity which every human being deserves in this way. A transcendental dimension is also worth noticing as for the senior who is also a believer the approach to death is connected with Jesus's promise of the eternal life.

Bibliografia

- Katechizm Kościoła katolickiego*, Warszawa 1994.
- Benedykt XVI, *Dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny*. Przemówienie do uczestników XVIII Zgromadzenia Plenarnego Papieskiej Rady ds. Rodziny, 5 kwietnia 2008.
- Franciszek, Adhortacja *Evangelii gaudium*, 24 listopada 2013.
- Franciszek, *Nie kierujcie się jedynie skutecznością*. Homilia podczas Mszy św. dla osób duchownych, Rio de Janeiro, 27 lipca 2013.
- Franciszek, Przemówienie podczas audycji ogólnej, 6 czerwca 2013.
- Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*. Przemówienie do uczestników konferencji zorganizowanej przez Papieską Radę ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, 31 października 1998.
- Jan Paweł II, *List do ludzi w podeszłym wieku*, 1 października 1999, 1.
- Jan Paweł II, *Środki przekazu społecznego a problem ludzi starszych*. Orędzie na XVI Światowy Dzień Środków Masowego Przekazu, 10 maja 1982.
- Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa*. List do uczestników II Światowego Zgromadzenia poświęconego problemom starzenia się ludności, 3 kwietnia 2002.
- Jan Paweł II, *Towarzyszyć choremu aż do końca*. Przemówienie do uczestników konferencji Papieskiej Rady ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, 12 listopada 2004.

- Jan Paweł II, *Nadzieja nadaje nowy sens*. Orędzie na VI Światowy Dzień Chorego, 11 lutego 1998.
- Jan Paweł II, Encyklika *Evangelium vitae* o wartości i nienaruszalności życia ludzkiego, 25 marca 1995, 46.
- Jan Paweł II, *O szacunku dla ludzi w podeszłym wieku*. Do uczestników konferencji zorganizowanej przez Papieską Radę ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, 31 października 1998.
- Jan Paweł II, Homilia w czasie Mszy św. odprawionej dla alumnów, młodzieży zakonnej i służby liturgicznej, Częstochowa, 6 czerwca 1979.
- Jan Paweł II, *Nadzieja nadaje nowy sens*. Orędzie na VI Światowy Dzień Chorego, 11 lutego 1998.
- Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i w świecie*, 1 października 1998.
- Chechelski D., *Kościół katolicki wobec problematyki starości*, [w:] *Aktywizacja, rozwój, integracja – ku niezależnej starości*, red. Z. Szarota, Kraków 2011, s. 19.
- Duda M., *Wartość ludzkiej starości*, [w:] *Życie i śmierć. Wyzwania działalności charytatywnej*, red. J. Stala, Tarnów 2012, s. 134–135.
- Dziedzic J., *Das Altar – ein Problem oder eine Chance? Versuch einer multiperspektivischen pastoralen Reflexion*, „*Analecta Cracoviensia*” 43 (2011), s. 26–28.
- Dziedzic J., *Spór o eutanazję*, Kraków 2005, s. 41–44.
- Dziedzic J., *Wsparcie osób starszych. Przeszkody i szanse w poszukiwaniu godnej starości*, [w:] *Odnaleźć wykluczonych. Wsparcie terapeutyczno-duszpasterskie pacjentów Szpitala Specjalistycznego im. dr. Józefa Babińskiego w Krakowie*, red. J. Dziedzic, J. Klimek, Kraków 2014, s. 229.

- Grotowska S., *Seniorzy w przestrzeni publicznej. Kapitał społeczny uczestników wspólnot, ruchów i stowarzyszeń katolickich*, Kraków 2011, s. 196–199.
- Gagat-Matuła A., Myśliwiec M., *Wychowanie do starości*, [w:] *Starzenie się z godnością*, red. S. Steuden, M. Stanowska, K. Janowski, Lublin 2011, s. 295.
- Ilnicka R., *Wychowanie do starości*, „Edukacja i Dialog” 4 (2006), s. 12.
- Pikuła N., *Etos i starość w kontekście społecznym. Gerontologia dla pracowników socjalnych*, Kraków 2011, s. 100–109.
- Ratzinger J., *Śmierć i życie wieczne*, Warszawa 1986, s. 147.
- Szostek A., MIC, *Godność człowieka i szacunek dla życia w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Starzenie się z godnością*, red. S. Steuden, M. Stanowska, K. Janowski, Lublin 2011, s. 23–32.
- Sztuka J., *Formacja do starości*, „Ateneum Kapłańskie” 157 (2011) z. 1, s. 42–52.
- Uzar K., *Wychowanie w perspektywie starości. Personalistyczne podstawy geragogiki*, Lublin 2011, s. 100–101.
- Ziębińska B., *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Katowice 2010, s. 81–87.
- Zuccaro C., *Teologia śmierci*, Kraków 2004, s. 141–144.

Jan Dziedzic, *Kościół wobec starości. Perspektywa pastoralnoteologiczna*, [w:] *Starość. Problem czy szansa? Refleksja pastoralnoteologiczna*, red. Jan Dziedzic, Kraków 2015, s. 45–75.

<http://dx.doi.org/10.15633/9788374384278.03>